

PAPER DETAILS

TITLE: Kur'ân'da Haber ve Insa Bildiren Fiillerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması (Kessâf, Örneği)

AUTHORS: Ferit DINÇER

PAGES: 591-612

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1263280>

KUR'ÂN'DA HABER VE İNŞÂ BİLDİREN
FİİLLERİN BİRBİRLERİNİN ANLAMINDA KULLANILMASI (KEŞŞÂF
ÖRNEĞİ) ¹

*THE USE OF VERBS EXPRESSING NEWS AND
CONSTRUCTION IN THE QURAN WITH THE MEANING OF
EACH OTHER (EXAMPLE OF KEŞŞÂF)*

Ferit DİNÇER

Diyanet İşleri Başkanlığı (İl Müftülüğü/Muş)
Directorate of Religious Affairs (Provincial Mufti / Muş)
E-posta: dincerferit@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3269-4310

DOI: 10.47425/siirtilahiyat.787554

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29.08.2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15.12. 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2020

Atıf / Citation: Dinçer, Ferit. Kur'ân'da Haber ve İnşâ Bildiren Fiillerin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması (Keşşâf Örneği). Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/2 (Aralık/2020), s. 591-612

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siirtilahiyat> mail: sifdergisi@gmail.com

¹ Bu çalışma, 2019 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen “el-Keşşaf'ta Sarf Vezinlerindeki Farklılıklar ve Anlam Üzerindeki Etkisi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Kur'an-ı Kerim'in dili Arapça olduğundan dolayı, bu dildeki her detay, hiç şüphesiz Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılmasında, ondan istifade edilmesinde büyük bir paya sahiptir. Bu nedenle bu kısa çalışmada ihbar ve inşa bildiren fiillerin birbirlerinin anlamında kullanılması üzerinde durulacaktır. Zira müşahede edileceği gibi bu tür kullanımlar ayetlerin anlamında farklılık meydana getireceği kesindir. Şöyle ki, söylemeden önce sözün mefhumunun hariçte varlığı söz konusu olan, tasdik veya tekdize ihtimali olan haber, bunun tam tersi olan yani söylemeden önce sözün mefhumunun hariçte varlığı söz konusu olmayan, tasdik veya tekdize de ihtimali olmayan inşa bildiren fiiller, kıraatlerin farklılığından dolayı birbirlerinin yerinde kullanılabilmektedir. Diğer taraftan haberin sıdk veya kizbine, haberi ifade edenin gayesine, kanısına vs. değil, olaya uygunluğuna göre hükmedilir. Haber kategorisine dâhil olan fiil, mâzî ve muzârî iken, inşa kategorisinde bu fiiller emir ve nehiydir. Söz konusu fiiller, Kur'an'da farklı şekilde geldiği zaman anlam yönünden olmasa da inşa-ihbar yönünde fark olacağı kesindir. Bu çalışmanın gayesi ayetlerin örnekliğinde bu farkı ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler:

Arap Dili, İhbarî-inşâî fiil, Kur'an, Keşşâf, Anlam.

Abstract

Since the language of the Quran is Arabic, every detail in this language undoubtedly has a big share in the correct understanding and utilization of the Quran. For this reason, this short study will focus on using the verbs indicating notice and construction in the meaning of each other. For, it is certain that such uses will make a difference in the meaning of the verses, as will be seen. The news, which has the possibility of confirmation or denial before it is said, and the opposite, that is, the verb that does not exist outside the concept of the word before it is said, and that does not have the possibility of affirmation or denial, can be used in place of each other due to the differences of recitations. On the other hand, according to the news, the purpose of the statement, the opinion, etc. not judged according to the suitability of the event. While the verbs included in the news category are verbs of mâzî and verb, in the category of construction, they are orders and prohibitions. The verbs in question. When the Quran comes in a different way, it is certain that there will be a difference in terms of construction-notice, although there is no big difference in terms. The purpose of this study is to reveal this difference in the examples of the verses.

Keywords:

Arabic Language, İhbarî-inşâî Verb, Quran, Keşşâf, Meaning.

Giriş

Konuya geçmeden önce, haber ve inşa kavramlarının ne anlama geldiği, bu iki kavramdan neyin anlaşıldığına kısaca değinilecektir.

Haber: Tasdik veya tekzip şeklinde; hakkında hüküm bina edilebilen, söz konusu haberi ifade eden kişi için de “doğru söyler” veya “yalan söyler” denilebilen kelâmdır.²

Başka bir tanım ise şöyledir: Söylemeden önce sözün mefhumunun haricte varlığı söz konusu ise haberdur.³

Haber sıdk veya kizbe, ifade edenin gayesine, kanısına vs. değil de, olaya uygunluğuna göre hükmedilir. Birisi الْمَطَرُ يَهْطَلُ (yağmur yağıyor) dese bu sıdk ve kizbe ihtimali olan bir kelâmdır. Dışarı çıkıp yağmurun yağmasını teyit edersek, “*Haber doğrudur.*” yağmuru görmezsek -haber verenin şahsiyetini dikkate almaksızın- haberin yalan olduğuna hükmederiz. Yine haberi veren, “Gökyüzünü bulutlarla kaplı, havayı rutubetli gördüm. Duyduğum ses bana yağmur sesi gibi geldi. Dolayısıyla ben doğru söylüyorum. Zira inandığımı haber veriyorum.” dese de fark etmez. Zira bu durum, ölçü alınmaz. Yalnızca haberi vakıayla karşılaştırmakla yetinilir, muvafık olan “sâdik” muhâlif olan “kâzib”tir.⁴

Haberi üç kısımda mütalaa etmek mümkündür:

1) İbtidâî Haber: Sözü tasdik edenlerin (hâli’z-zihn) sözü söyleyenin söylediği şeyi pekiştirmesine (tekit) veya doğruluğu üzerine yemin etmesine ihtiyaçları olmaz. Çünkü onlar herhangi bir vasıta olmaksızın tabii olarak tasdik ederler. Dolayısıyla bu tür insanlara yöneltilmiş her türlü tekitten uzak habere ibtidâî haber denir.⁵

2) Talebî Haber: İştiağını kabulde mütereddit veya şüpheli olanlar ise ancak tekit edildiğinde onaylarlar, aksi takdirde tekzip ederler. Küçük bir

² İbn Ya’kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, (Beyrut: Dârü’l kütübi’l-İlmiyye, 1987), 163-167; İbn Yakûb el-Mağribî, *Mevâhibu’l-Fettâh fî şerhi Telhiş-i’l-Miftâh*, (Bulâk: Matba’atu’l-Kubrâ el-Emîriyye, 1318), 234.

³ Sekkâkî, *Miftâh*, 302; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Merkezü’d-Dirasati’l-Kur’âniyye, (Medine: Mücemma’ü’l-Melik Fehd li-Tıbbâ’ati’l-Muşafîş-Şerif, ts.), 2/874; Mağribî, *Mevâhibu’l-Fettâh*, 234; Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, (İzmir: Nil Yay., 1999), 131.

⁴ Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga fî’l-ma’âni ve’l-beyân ve’l-bedî*, (Kâhire: Matba’atu med-reseti vâlideri Abbâs Pâşa el-Evvel, 1905), 57.

⁵ Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, 57.

tekit onları inanan onaylayıcı grubuna katmaya kâfidir. Tek bir tekit içeren bu tür habere talebî haber adı verilir. Bu çeşit muhâtaba müteredit denir.⁶

3) İnkârî Haber: Bu grup ise kendilerine söylenene kolay kolay inanmayan, tasdik ve tekzip arasında tereddütlü veya şüpheli tavrını takınmayan inatçı gruptur. Bunlar inkâr ve katı tutumları ancak birçok tekit yöntemi kullanılarak izale edilebilen bir gruptur. Birçok tekit edatı ihtiva eden habere inkârî haber denir. Bu çeşit muhâtaba ise münkir denir.⁷

Sözün (kelâm) iki ana kategorisinden birisi de inşâdır.

Sözlükte; “ortaya koymak, icat ve ihdâs etmek, yaratmak” manâlarına gelen inşâ, terim olarak: Tasdik veya tekzibe ihtimali olmayan cümledir.⁸ Söylemeden önce sözün mefhumunun hariçte varlığı yoksa inşâdır şeklinde de tarif edilmiştir.⁹

İnşânın kısımları:

İnşâ, dilek ihtiva edip etmemesi açısından ikiye ayrılır: içerisinde talep barındıran inşâ ve talep barındırmayan inşâ. Talep yani istek, inşâî sözleri iki temel bölüme ayıran yegâne unsurdur.

1) Talebî İnşâ: Söylenmesiyle birlikte kendisiyle bir talepte bulunulan inşâî sözdür. Sözü söyleyen kişi, konuşma anında talebinin mevcut olmadığı inancındadır.¹⁰ İnşâ, talebî olursa konuşma anında meydana gelmemiş bir talep edilen şeyi (matlûbu) gerektirir.¹¹

2) Gayr-ı Talebî İnşâ: Söylenmesiyle birlikte kendisiyle bir talepte bulunulmayan inşâî sözdür. Birçok sığası mevcuttur. Ancak birçok belâğat âlimi

⁶ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 58.

⁷ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 58.

⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Merkezü'd-Dirasatî'l-Kur'âniyye, 2/874; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 75; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, (Ankara Okulu Yay., Ankara: 2004), 130.

⁹ Sekkâkî, *Miftâh*, 302; Suyûtî, thk. Merkezü'd-Dirasatî'l-Kur'âniyye, *el-İtkân*, 2/874; Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 131.

¹⁰ Ebû'l-Meâli Celâlüddin el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfiî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, Beyrut 1993, I/227; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 103; Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 134.

¹¹ Sekkâkî, *Miftâh*, 302; Kazvînî, *el-İdâh*, 237; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *el-Muṭavvel 'ala't-Telḥîş*, Matba'a-i 'Âmiri, 1309, s. 237

tarafından nahiv ilmini ilgilendirdiği açıklanarak haber konusu içerisinde ele alınmış ve meânî konuları arasında sayılmamıştır.¹²

Bu kısa ön bilgidен sonra şunu da hatırlatmakta fayda vardır; bu çalışmada ele alınacak örnekler, haber kategorisine dâhil olan mâzî ve muzâri fiiller olurken, inşa kategorisinden ise emir ve nehiy fiilerdir.¹³

1. Mâzî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması

Mâzî fiilin, emir fiil anlamında kullanılmasına dair birkaç örnek bulunmaktadır. Söz konusu olan örneklerden bazıları şu şekildedir:

Örnek: I.

قَالَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا { ... كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ } قَالِ

“Allah, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar... Allah buyurur: Yalnız kısa bir süre kaldınız.”¹⁴

Yukarıdaki âyetlerin iki yerinde geçen “قَالَ” kelimesi, mâzî fiil olup Allah’a isnad edilmiştir. Zemahşerî (öl. 538/1144), söz konusu olan kelimenin, Kûfelilerin Mushaf’ında mâzî vezniyle okunurken, Haremeyn ve Basralıların Mushaf’ında ise “قُلْ” şeklinde emir vezniyle okunduğunu söylemiştir.¹⁵

“Söz konusu olan kelimeyi “elif” ile okuyanlar, kelimeyi haber/mâzî olarak almışlar. Elif”siz olarak okuyanlar ise kelimeyi inşa/emir olarak almışlardır.”¹⁶

Âyette geçen kelimeleri Mushaf’ta geldiği gibi, haber/mâzî şeklinde kıraat olunduğunda âyetin anlamı şu şekilde olur:

¹² Kazvîni, *el-İdâh*, 1/237; Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa*, 76; Akdemir, *Son Çağrı Kur’ân*, 134.

¹³ Ele alınan fiillerin sıralaması, Zemahşerî’nin, “*el-Enmûzec fi’n-naḥw*” adlı eserinde, fiiller ile ilgili yapmış olduğu sıralama dikkate alınarak yapılmıştır (bk. Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Enmûzec fi’n-naḥw*, thk. Sâmi b. Hamd el-Mansûr, (b.y.: y.y., 1420/1999, 26-27).

¹⁴ el-Müminün 23/112-114.

¹⁵ Zemahşerî, *Tefṣîru’l-keşşâf ‘an ḥaḳâiki gawâmidî’t-tenzîl ve ‘uyuni’l-eḳâvili fi vucubihî’t-te’vîl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, (Riyad: Dârü’l-Abikân, 1998), 4/253.4/253.

¹⁶ Ebû Abdullah el-Huseyin b. Ahmed b. Hamdan İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi’l-kıraati’s-seb’a*, thk. Abdul’al Sâlim el-Mükrem, (Beyrut: Dârü’s-Şürük, 1979), 259; ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Me’âni’l-kıraat*. thk. ‘İyd Mustafâ Dervîş & ‘Avd b. Hamd el-Ḳavzî, (Riyâd: y.y., 1991), 2/198.

“...Allah, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar... Allah buyurur: ‘Yalnız kısa bir süre kaldınız.’”

Fakat kelimeler inşa/emir olarak kıraat olunduğunda anlam şöyledir:

“... Melek/veya **cehennem ehlinin reisleri**, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorarlar... **Allah’ın melekleri**/veya **cehennem ehlinin reisleri** diyorlar ki: ‘Yalnız kısa bir süre kaldınız.’”

Zemahşeri’nin de belirttiği gibi, mâzî şeklindeki kıraatte, fiilin fâili Allah olurken, emir şeklindeki kıraatte ise fâil, melekler veya cehennemdekilerin büyüklüğüdür.¹⁷

Örnek: II.

الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَّحِيصٍ {وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي

“Kendilerinden önce onlardan daha güçlü olup yeryüzünde şehirler kurarak aralarında gidip gelen birçok topluluk helak ettik.”¹⁸

Âyette geçen ve “şehirlerarasında gidip gelmek” şeklinde tefsir edilen, “فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ” cümlesinde bulunan “فَنَقَّبُوا” kelimesi, çoğul bildiren bir mâzî fiil veznidir. Bu durumda fiil “نَقَّبَ - يُنَقِّبُ - تَنْقِيًا” babından olup; “yeri kazmak, kuyu açmak, iyi araştırmak, incelemek, teftiş etmek, yol/ülke vb. kat etmek, gitmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹

Zemahşeri, söz konusu olan fiilin, emir vezninde geldiğini söylemiştir.²⁰ Bu durumda kelime; “gidin, gezin, dolaşın” gibi, emir/buyruk içeren anlamlar ifade etmektedir. Dolayısıyla “... şehirler kurarak **aralarında gidip gelen** nice toplulukları yok ettik...” diye tefsir edilen bölüm, “... kurmuş oldukları şehirlerin arasında **gidip gelin, dolaşın ki**, nice toplulukları yok ettik.” şeklinde olmaktadır.

Kelime Mushaf’ta geldiği şekliyle/فَنَقَّبُوا olarak kıraat edildiğinde âyetin anlamı; “... şehirlerin **arasında gidip gelen** nice toplulukları yok ettik...” şeklinde iken, Zemahşeri’nin, tefsirinde belirttiği gibi, kelime, “فَنَقَّبُوا” şeklindeki kıraat edildiğinde ise, âyetin anlamı:

¹⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/253.

¹⁸ Kâf 50/36.

¹⁹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 5/603; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1201.

²⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 5/603

“... şehirlerin arasında **gidip gelin, dolaşın** nice toplulukları yok ettik...” şeklinde olmaktadır.²¹

Dikkat edildiğinde, birinci okuyuşa göre, geçmiş zamanı hikâye edilmesi mevcut iken, ikinci okuyuşta emir/buyruk anlamı vardır.

Bu vezinlerde gelen başka örneklerde vardır.²²

2. Muzârî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması

Muzârî fiilin, emir fiil anlamında kullanılmasına dair birkaç örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ { فَلَمَّا

“Nihayetinde o kimseye işin içyüzü meydana çıkınca, dedi ki; Allah her şeye kadir olduğunu biliyorum.”²³

Zemahşerî, âyetin son kısmında bulunan, “أَعْلَمُ” kelimesi, İbn Abbâs (öl. 68/687-88) tarafından emir lafzıyla “إِعْلَمُ” şeklinde okunduğunu, Abdullah b. Mes‘ûd’un (öl. 32/652-53) da, bu şekilde okuduğunu söyler.²⁴ Söz konusu olan kelimeyi bu şekilde kıraat edenlerin delili, İbn Mes‘ûd’un, “إِعْلَمُ” “أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” biçimindeki kıraatidir.²⁵ İbn Abbâs da aynı şekilde okumuştur. İbn Zencele, kelimenin emir vezniyle kıraat edileceğine âyetin ileriki ifadelerinin²⁶ de delâlet edeceğini söylemiştir.²⁷

Âyette bulunan kelime, emir vezninde إِعْلَمُ olduğunda anlam şu şekilde olmaktadır:

²¹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 5/603.

²² Bk. Âl-i İmrân, 3/37, 3/37, 3/37; el-Enbiyâ, 21/112; ez-Zührûf, 43/24; İbrâhîm, 14/15.

²³ el-Bakara 2/259.

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 1/489-490.

²⁵ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-‘Absî el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, (Beyrut: ‘Âlemlü’l-Kütüb, 1984), 1/173.

²⁶ Söz konusu ifadeler aynı âyette geçen: فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ، وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ، وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ، fiil sığalarıdır.

²⁷ Ezherî, *Me‘âni’l-kıraat*, thk. İyâd Mustafâ Dervîş & ‘Avd b. Hamd el-‘Kavzî, I/223; İbn Hâleveyh, *el-Hüce*, thk. Abdul‘all Sâlim el-Mükrem, 100; Ebû Zür‘a Abdurrahmân b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetu’l-kıraat*, thk. Sa‘îd el-Efgânî, (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 144; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsiru’t-tahrîr ve’t-tenvîn*, (Tunus: Dârü’t-Tûnusîyye, 1984), 2/38.

“... Allanın kudreti ortaya çıkınca o kimse dedi ki: **Bil ki** Allah her şeye kadirdir.”

Söz konusu kelime muzâri fiil vezninde geldiğinde ise anlam şu şekilde olmaktadır:

“... artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, **Biliyorum ki** Allah kesinlikle her şeye kadirdir...”

Örnek: II.

عَلَيْكَ مَحَبَّةٌ مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي { وَالْقَيْثُ

“Senin (Mûsâ) üzerine tarafımdan bir muhabbet bıraktım ki, nezâretimde büyütülüp yetiştirilesin.”²⁸

Âyetin son bölümünde geçen ve “nezâretim altında **büyütülüp yetiştirilesin**” şeklinde tefsir edilen cümlede bulunan “وَلِتُصْنَعَ” kelimesi, muzâri meçhul bir fiildir. Zemahşerî, söz konusu olan fiilin, emir vezninde, “وَلِتُصْنَعْ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.²⁹

Mushaf’ta geldiği gibi “وَلِتُصْنَعْ” şeklinde geldiğinde kelimenin ifade edeceği anlam “... büyütülüp yetiştirilesin...” şeklinde olurken, emir fiil olarak “وَلِتُصْنَعْ” şeklinde geldiğinde ise hitap Mûsâ’ya (a. s.) olup, kelimenin ifade edeceği anlam “... nezâretim altında hareket et, davran...” şeklinde olmaktadır.³⁰

Örnek: III.

يَعْلَمُونَ { آتَيْنَاهُم وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ لِيُكَفِّرُوا بِمَا

“Kendilerine bahsettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevku safa da sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!”³¹

Âyette geçen “وَلِيَتَمَتَّعُوا لِيُكَفِّرُوا” fiilleri, birer mâzî vezninde ihbarî olarak gelmişlerdir. Ancak Zemahşerî, söz konusu olan fiillerin, emir vezninden de gelme olasılıklarının olduğunu söylemiş ve fiillerden hemen önce gelen “lâm” ı sakın olarak okuyan kurrânın kıraatini buna dayanak olarak sunmuştur.³²

²⁸ Tâhâ 20/38-39.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/82.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/82.

³¹ el-Ankebût 29/65-66.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/560-561.

Söz konusu olan fiilleri, kurrâdan İbn Kesîr (öl. 120/738), Hamza (öl. 156/773), Kisâî (öl. 189/805) ve Kâlûn (öl. 220/835), “وَلْيَتَمَتُّعُوا لِيَكْفُرُوا” şeklinde “lam” harfinin sükûnu ile okumuşlar ve bu lam’ın emir lââm’ı olup tehdit anlamını içeren bir harf olduğunu söylemişler. Çünkü demişler ki, Allah, günah ve küfürde devam etmeyi emretmez. Tıpkı bu âyette olduğu gibi: “إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ/İstedığınızı yapın...” yani burada Allah, bu sözleriyle onları tehdit ve ihtar etmiş olur. Yoksa dilediğinizi yapın diye bir emir değildir.³³ Nitekim konu hakkında Zemahşerî, daha güzel bir yorum getirerek, şunları kaydetmektedir: “Şayet desen ki, Allah, küfrü emreder, âsi kişilerin istedikleri gibi davranmalarını ister. Bu nasıl mümkün olur? Oysa Allah, bundan sakındırmakta ve bu tür günahları işleyen kimseleri uyarmaktadır. Derim ki, burada mecaz bir anlatım söz konusudur. Bu şuna benzer; adamın biri, bir işi yapmaya teşebbüs eder. Sana göre ise o iş yanlıştır, hatalıdır ve büyük bir zarara yol açacaktır. Sen var gücünle o adamı caydırmaya çalışacaksın. Fakat bu, hiç kâr etmez ve adam görüşünden, teşebbüsünden vazgeçmez. Sen de, bunu bu şekilde gördüğün zaman, o adama kızarak, seni işinle baş başa bırakıyorum, istediğini yap, diye söylüyorsun. Kısaca adama şu mesajı vermek istiyorsun, mademki, vermiş olduğum nasihati kabul etmedin, istediğini yap. Göreceksin! Senin davranışın sana zarar ve pişmanlık getirecektir.”³⁴

Bu durumda âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır:

“... Kendilerine bahşettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevku safa da sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!...”

Zemahşerî, fiiller bu şekilde kıraat edildiğinde, mevcut olan “lâm” harfi, “كى/key” edatı anlamında kullanılan ta’lil “lâmı”dır demiş ve âyeti şu şekilde yorumlamıştır: “Onlar şirklerine tekrar dönüyorlar ki, bununla, kurtulma nimetine nankörlük etsinler. Böylece bunlar kurtulmayı, sadece zevk, eğlence ve haz alma vesilesi kırlarlar. Oysa ihlâslı Müminler böyle bir durumda, Allah’a şükür ederler, ibadetlere daha fazla bir şevkle sarılırlar.”³⁵

Âyetin anlamını, her iki yorum nazar-ı itibara alındığında şu şekilde vermek mümkündür:

³³ İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa’id el-Efğânî, 555.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/561.

³⁵ İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa’id el-Efğânî, 555.

İlk vezne, yani emir sığasına göre âyetin anlamı:

“... Kendilerine bahsettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevk-u safa sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!” şeklinde olurken, ikinci kıraate göre ise âyetin anlamı:

“... Onlar şirklerine tekrar dönüyorlar ki, bununla, kurtulma nimetine nankörlük etsinler ve bu kurtulmayı sadece zevk, eğlence ve haz alma vesilesi kılınsınlar...” şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü gibi burada Zemahşerî, belâgat ilminden olan mecaz sanatını uygulamaktadır. Bundan gaye, mutezile fırkalarının sık sık dillendirilen “hızlan”³⁶ teorisidir. Yani burada Allah, o kişileri işleriyle baş başa bırakmakta ve onlara herhangi bir yardımda bulunmamaktadır.

Örnek: IV.

بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ {وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ

“Boşanan kadınlar kendileri üç adet görünceye kadar beklerler.”³⁷

Yukardaki âyette geçen ve “beklerler” şeklinde tefsir edilen “يَتَرَبَّصْنَ” kelimesi muzâri fiil olup, ihbarı bildirmektedir. Tefsirinden de görüldüğü gibi “beklerler” kelimesi ihbarî olan bir ifadedir. Ancak Zemahşerî, burada soru-cevap şeklindeki üslubuyla söz konusu olan “يَتَرَبَّصْنَ” fiili her ne kadar muzâri ve ihbarî bir şekilde gelmiş olsa da aslında inşa anlamını içeren emir fiil anlamında olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Konu ile ilgili müfessirin açıklaması şu şekildedir:

“Diyorsun ki; kadınların böyle bir durumda beklemeleri konusunda ne diye doğrudan emir manasında durum bildirmedi de ihbar (haber verme) bildirme manasındaki bir fiil vezni ile anlatıldı?. Cevaben derim ki; bu ibare, aslında emir manasına gelen bir haberdur. Cümlelerin manası haber olarak ‘boşanmış kadınlar beklerler.’ olmayıp, asıl manası ‘boşanmış kadınlar beklesinler.’ demektir. Dolayısıyla inşa bildiren emir vezni, burada özellikle emrin tekidi ve pekiştirilmesi için haber şeklinde verilmiştir. Diğer taraftan emir fiilinin ihbar

³⁶ Sözlükte “yardımını kesmek, kendi haline bırakmak” anlamında mastar olan hızlân genellikle nusret, tevfik ve lutuf kelimelerinin karşıtı olarak “Cenâb-ı Hakk’ın itaatsiz kullarını kendi haline terketmesi” şeklinde tarif edilir. Terim olarak Allah’ın, buyruklarına boyun eğmeyen insanlardan yardımını kesmesi anlamındadır (Ahmet Yaşar Ocak, “Hızlân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 24 Nisan 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/hızlan#1>).

³⁷ el-Bakara 2/228.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/440.

şeklinde getirilmesi, hemen, hiç beklenmeden emre bağlı kalınarak hızlı bir şekilde gereğinin yapılmasının vacip ve gerekli olduğunu bildirmek içindir. Bu durumda kadınlar adeta beklemek suretiyle hemen emre uymuş oluyorlar gibidir. Bu da esasen mevcut olandan haber vermektir, ortada olan gerçeği göstermektir. Buna benzer bir ifade şu duada görmek mümkündür: ‘رَحِمَكَ اللهُ/Allah sana rahmet etti.’ Aslında bu cümle ile istenen ‘Allah sana rahmet etsin’ anlamındaki ifadedir. Ancak duanın kesin bir şekilde kabul edilmesi umuduyla böyle bir ifadeye gidilmiştir. Burada sanki gerçekten rahmet edilmiş de bundan haber veriliyor. Diğer taraftan ‘وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ’ cümlesinin bir isim cümlesi şeklinde takdim edilmesi, manaya ayrı bir tekit ve pekiştirme kazandırmıştır. Zira isim cümlesi, fiil cümlesinin aksine sebat ve devamlılık manasını içerir. Şayet âyette geçen cümle isim değil de fiil cümlesi ‘ويتربص’ şeklinde verilmiş olsaydı, mana bu derece kuvvet kazanmazdı.”³⁹

Burada Zemahşerî, ihbar bildiren muzâri fiil veznin inşa (emir) veznin anlamında kullanılmasını, cümledeki anlamın daha kuvvetlendireceğine bağlamıştır.

Bu şekilde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁴⁰

3. Muzâri Fiilin, Nehiy Fiili Anlamında Kullanılması

Muzâri fiilin nehiy anlamında kullanılmasına dair 9 örnek mevcuttur.⁴¹

Onlardan bazıları şu şekildedir:

Örnek: I.

{فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلِّفُ إِلَّا نَفْسَكَ}

“Şu hâlde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden sorumlusun.”⁴²

Zemahşerî, bu âyetin nüzûl/iniş sebebiyle ilgili şunları bildirmiştir: “Söylendiğine göre Resûlullah (s.a.v.), Küçük Bedir Gazvesinde halkı cihad çıkarmaya davet etmişti. Çünkü Ebû Süfyan burada Resûlullah (s.a.v.) ile karşılaşmak üzere bir vaatte ve sözleşmede bulunmuştu. Her ikisi de burada karşılaşacaklardı. Resûlullah’ın (s.a.v.) çağrısı üzerine bazı kimseler bundan

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*; thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 1/440.

⁴⁰ Bk. Yâsîn, 36/65.

⁴¹ Bk. el-Bakara, 2/83, 119; en-Nisâ 4/84; Tâhâ, 20/77, 20/112; en-Nûr 24/3; el-Ahzab, 33/32; el-Cin, 72/13; el-Kehf, 18/26.

⁴² en-Nisâ 4/84.

pek hoşlanmadılar ve çıkmak niyetinde değillerdi. İşte bu âyet bunun üzerine inmiştir”.⁴³

Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) beraberinde yetmiş kadar Müslüman olduğu halde hareket etmişti. Resûlullah (s.a.v.), bu konuda kimseye boyun bükmedi, yalvarmadı. Eğer ashabından hiçbir kimse ona tabi olmasaydı bile, o yine tek başına çıkacaktı.⁴⁴

Âyette geçen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesi nefiy şeklinde gelen bir muzâri fiil veznidir. Zemahşerî, söz konusu olan bu kelimenin aynı zamanda “لَا تُكَلِّفُ” şeklinde nehiy fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁴⁵

Âyette geçen ve “Sen ancak kendinden sorumlu olursun” şeklinde tefsir edilen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesi, muzâri bir fiil olup, كَلَّفَ - يُكَلِّفُ - تَكْلِيفًا babından gelmiştir. Bu şekildeki fiil; “Birisine bir şeyi sorumluluk olarak yüklemek, bir şeyle yükümlü tutmak, mükellef kılmak, görevlendirmek, birisini bir göreve atamak, tayin etmek, zorluk/sıkıntı vb. durumlara sebep olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶

Bu durumda âyetin anlamını şu şekilde aktarmak mümkündür:

Fiil, muzâri nefiy vezninde geldiğinde âyetin anlamı:

“...Şu halde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden sorumlusun...” şeklinde olurken, nehiy şeklinde geldiğinde ise âyetin anlamı:

“...Şu halde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden **başkasını sorumlu tutma/hiç kimseyi zorlama...**” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi, birinci fiil vezni haber anlamı ifade ederken, ikincisi ise inşa/nehiy anlamı içermektedir.

Burada bir hususa değinmekte fayda vardır: İlk bakışta âyet, sanki cihad etmek sadece Hz. Peygamber’e farz kılınmış intibai vermektedir. Nitekim Zemahşerî de âyette geçen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesinin “لَا تُكَلِّفُ” şeklinde de geldiğini ve bunun “Biz sadece seni mükellef kılarız, seni sorumlu tutarız, başkala-

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 2/118

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 2/118

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu‘avid, 2/118.

⁴⁶ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Attâr, (Beyrut: y.y., 1407/1987), 4/1423-1424; Ahmed b. Yusuf b. Abdüddâim es-Semîn el-Halebî, *'Umdetu'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l elfâz*, thk. Muhammed Basil 'Uyunu's-Sud, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 2/418.

rını değil.” anlamını ifade edeceğini söylemiştir.⁴⁷ Fakat Hz. Peygamber’in hayatının hiçbir döneminde cihad, ümmet dışında, tek başına ona farz kılınmamıştır. Bu tarihî gerçekten hareket edildiğinde âyeti, «Tek başına sen cihad etmekle yükümlüsün» şeklinde anlamak yanlış olacaktır. Âyetin, demek istediği şu olabilir. “Gerek sen ve gerekse diğer müminler tek başınıza kalsanız dahi gerektiğinde cihad etmekle yükümlüsünüz ve Allah herkesi kendi yükümlülüğünden hesaba çekecektir.”⁴⁸

Örnek: II.<

مُشْرِكَةً {الرَّأْيِ لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ

“Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir bayanla evlenir.”⁴⁹

Âyette geçen “لَا يَنْكِحُ” kelimesi, nefiy bildiren bir muzâri fiil olarak gelmiştir. Fakat Zemahşerî, Amr b. Übeyd’den rivâyetle, söz konusu olan fiil nehiy olarak da kıraat edildiğini söylemiştir.⁵⁰

Âyette geçen fiil, نَكَحَ - يَنْكِحُ - نِكَاحًا babından olup, “kadınla evlenmek, nikâhlanmak, kadınla cinsel ilişkiye girmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹

Bu durumda fiil, muzâri vezninde geldiğinde âyetin anlamı:

“... Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir kadınla evlenir...” şeklinde olurken, nehiy sığasında geldiğinde ise anlam:

“... Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir kadınla **evlen-sin...**” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁵²

4. Emir Fiilin, Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması

Emir fiilin, mâzî fiil anlamında kullanılmasına dair 8 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan birkaç örnek şu şekildedir:

Örnek: I.

وَأَمَّا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ {وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَقَابَةً لِلنَّاسِ

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 2/118.

⁴⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Meâlî*, (Ankara: y.y. 2013), 2/81.

⁴⁹ en-Nûr 24/3.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/267.

⁵¹ Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Attâr, 1/413; Semîn el-Halebî, *Umdetu’l-huffâz*, thk. Muhammed Basil ‘Uyunu’s-Sud, 4/217-218.

⁵² Bk. el-Bakara, 2/83, 119; Tâhâ, 20/77, 20/112; el-Ahzab, 33/32; el-Cin, 72/13; el-Kehf, 18/26.

“Biz bu evi toplanma ve güven yeri kıldık. Siz de İbrâhim makamında kendinize bir namazgâh edinin.”⁵³

Âyette geçen “وَاتَّخَذُوا” kelimesi, emir kalıbında olan bir fiildir. Zemahşerî, bu fiilin mâzî kalıbında da geldiğini söylemiştir.⁵⁴

Söz konusu olan kelimeyi, İbn Âmir (öl. 118/736) ve Nâfi (öl. 169/785), “وَاتَّخَذُوا” şeklinde ve “hâ” harfinin fethasıyla okumuşlar.⁵⁵ Bunun nedeni ise bu kelimenin içinde bulunduğu âyetin, İbrâhim’in çocukları, babalarının makamını namazgâh edindiklerini haber vermesidir.⁵⁶ Bu durumda “وَاتَّخَذُوا” fiili “وَأَمَّا لِلنَّاسِ مَثَابَةٌ فَبُيِّنَ جَعَلْنَا وَإِذْ” Biz bu evi toplanma ve güven yeri kıldık. Siz de İbrâhim makamında kendinize bir namazgâh edinin.” pasajında bulunan “جَعَلْنَا وَإِذْ” fiilinin üzerine atıftır.⁵⁷

Bu durumda âyetin anlamı

“Burasının İbrâhim’in adıyla anılan bir yer olması, buranın önemi ve çocuklarının, soyunun burada iskânı olması hasebiyle, **burasını kible edinek kendileri için namazgâh kılmışlardı.** Bu nedenle insanlar da burasını namazgâh edindiler”⁵⁸ şeklinde olacaktır. Nitekim Zemahşerî de “وَاتَّخَذُوا” kelimesi, mâzî kalıbıyla okunduğu zaman, “جَعَلْنَا وَإِذْ” kelimesine atıf olunacağı fakat emir vezniyle okunduğunda ise “قُلْنَا” fiili takdir edileceği söylemiştir.⁵⁹ Bu son duruma göre âyetin anlamı şu şekilde olur:

⁵³ el-Bakara 2/125.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319.

⁵⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir b. Yezîd et-Taberî, *Câmi’ul-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (B. y., Dârü’l-Hicir, 1422/2001), 2/522; İbn Hâleveyh, *el-Hüce*, thk. Abdul’al Sâlim el-Mükrem, 87; İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa’id el-Efgâni, 113; Ebû Abdillâh Nasr b. Ali b. Muhammed İbn Ebî Meryem, *el-Muđâh fi vücûbi’l-kıraati ve ‘ilelihâ*, thk. Abdurrahîn et-Târhûnî, (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l- ‘Arabiyye, 1971), 192; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, (Beyrût: Dârü’l-Kütübîl ‘İlmiyye, 1993), *el-Baḥr*, 1/552; Ebu’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Tefsîru’n-Nesefî: Medâriku’t-tenzîl ve ḥaḳâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedyavî, (Beyrût: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 1/129; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib b. Atıyye el-Muḥâribî el-Gırnâtî el-Endelûsî, *el-Muḥarrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l- ‘azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l- ‘İlmiyye, 1422/2001), 1/207-208.

⁵⁶ İbn Hâleveyh, *el-Hüce*, thk. Abdul’al Sâlim el-Mükrem, 87; İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa’id el-Efgâni, 113.

⁵⁷ İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa’id el-Efgâni, 113.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319-320.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319.

“... Dedik ki: O makamda kendiniz için namaz kılacağınız bir yer edinin...”⁶⁰ şeklinde olacaktır.

Âyette geçen kelimeyi, diğer kurrâ ise Mushaf’ta geçtiği gibi, “وَاتَّخِذُوا” olarak, “hâ” harfinin kesra harekesiyle okumuşlar.⁶¹ Bunların delilleri ise şu rivâyettir: “Allah Resulü (s.a.v.), Hz. Ömer’in elinden tutarak, makam-ı İbrâhim’e (a.s.) geldiklerinde Hz. Ömer, ‘Bu babamız İbrâhim’in (a.s.) makamı mıdır?’ Allah Resulü da (s.a.v.) ‘evet’ diye cevap verdiler. Bu arada Hz. Ömer, ‘Orasını namazgâh edinmeyelim mi?’ diye sordu. Daha sonra Allah, ‘وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى / Siz de İbrâhîm (a.s.) makamında kendinize bir namazgâh edinin.’ mealindeki âyeti vahiy etti. Yani burada “وَاتَّخِذُوا” kelimesinden murat, “yapınız” emridir.⁶²

Cumhur’un kıraatine göre âyetin anlamı:

“... Dedik ki: Siz de İbrâhîm makamında kendinize bir namazgâh edinin...” şeklinde olurken, diğerlerin kıraatine göre ise, âyetin anlamı:

“... Burası, İbrâhim’in adıyla anılan bir yer olması ve çocuklarının burada meskün olması hasebiyle, burayı kendilerine kible edinerek namazgâh kılmışlardı...” şeklinde olmaktadır.⁶³

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319-320.

⁶¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, 2/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, thk. Abdul’alî Sâlim el-Mükrrem, 87; İbn Zencele, *Hücce*, thk. Sa’id el-Efgâni, 113; İbn Ebî Meryem, *el-Muđâh fi vücûhi’l-kırâat*, thk. Abdurrahîn et-Târhûnî, 192; Ebû Hayyân, *el-Bahr*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/552; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, thk. Yusuf Ali Bedyavî, 1/129; İbn Âtiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1/207-208.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319; ayrıca bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, 2/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, thk. Abdul’alî Sâlim el-Mükrrem, 87; İbn Zencele, *Hücce*, thk. Sa’id el-Efgâni, 113; İbn Ebî Meryem, *el-Muđâh fi vücûhi’l-kırâat*, thk. Abdurrahîn et-Târhûnî, 192; Ebû Hayyân, *el-Bahr*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/552; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, Yusuf Ali Bedyavî, 1/129; İbn Âtiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1/207-208.

⁶³ Âyette geçen Makam-ı İbrâhim diye isimlendirilen şeyin ne olduğuyla ilgili Zemahşerî, şu açıklamaları yapmıştır: “İbrâhim’in (a.s.) makamı, İbrâhim’in (a.s.) ayak izlerinin bulunduğu taşın yeridir. Taşın bulunduğu yer; binayı yükseltirken, üzerine ayağını basarak inşaatı sürdürdüğü taştır. İşte buraya makam-ı İbrâhim denilmektedir” (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 1/319). Müfessir, Ata b. Ebi Rebah’tan gelen rivâyeti aktardığına göre ise, “İbrâhim makam-ı; Arafat, Müzdelife ve şeytan taşlama yerleridir. Çünkü İbrâhim (a.s.) tüm bu yerlerde durup dua etmiştir.” Nehaî’den gelen rivâyete göre ise; “Haremin tamamı İbrâhim’in (a.s.) makamıdır.” Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*,

Zemahşerî, burada her iki vezni ele alıp yorumlamıştır. Vezinler arasında herhangi bir tercihte bulunmayan müfessir; vezinleri yorumlarken, görüşlerini desteklemek amacıyla, hem hadis ve Arap gramerinden delil getirmiş hem de Kur'ân'ın bağlamını/siyak-sıbakı dikkate almıştır. Böylece ilk vezne göre fiilin karşılamış olduğu anlam: “Namazgâh edinin.” şeklinde emir içeren bir yorum meydana gelirken, ikinci vezne göre ise: “Namazgâh edinmişlerdi.” şeklinde geçmiş zamanı hikâye eden bir yorum meydana gelmiştir.

Örnek: II.

شُعْبٌ لَا ظَلِيلَ وَلَا بُعْيِي مِنَ اللَّهَبِ {انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ

“Gölgelendirmeyen, ateşe karşı da bir faydası dokunmayan üç bölüklü bir gölgeye doğru yol alın.”⁶⁴

Âyette geçen ve “yol alın” şeklinde anlamlandırılan “انْطَلِقُوا” kelimesi, çoğul bildiren hazır emir fiil veznidir. Zemahşerî, söz konusu emir fiilinin aynı zamanda mâzî fiil sıgasıyla/vezniyle “انْطَلَقُوا” şeklinde de geldiğini tefsirinde söylemiştir.⁶⁵

“انْطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ” âyetinde geçen ve emir sıgasıyla kıraat olunan “انْطَلِقُوا” fiili, muhataplarının durumunu haber vermektedir. Bu durumda âyetin anlamı “... Ateşe doğru yol alın/انْطَلِقُوا diye emir verildi, onlarda yol aldılar/gittiler انْطَلَقُوا...” şeklinde olmaktadır. Dolayısıyla burada bulunan ikinci fiil, birinci fiilin ihbar versiyonu/sürümü olmaktadır.⁶⁶ Ele alınan fiil, انْطَلَقَ - يَنْطَلِقُ - انْطَلَاقًا babından emir bir fiil olup “serbest olmak, hür kalmak, çıkmak, yayılmak-ses/gülüş/çığlık vb. kopmak-, birden çıkmak, fırlayıp gitmek/انْطَلَقَ مُسْرِعًا ateşlenmek, patlamak, uçak/gemi vb. hareket etmek, yola çıkmak, akıcı ve düzgün konuşmak/انْطَلَقَ لِسَانُهُ, parlamak/انْطَلَقَ وَجْهُهُ” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁷

thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 1/319-320; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 2/522; İbn Hâleveyh, *el-Hüce*, thk. Abdul'all Sâlim el-Mükrrem, 87; İbn Zencele, *Hüce*, thk. Sa'id el-Efgâni, 113; İbn Ebî Meryem, *el-Mudâh fi vücihi'l-kırâat*, thk. Abdurrahîm et-Târhûni, 192; Ebû Hayyân, *el-Bahr*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 1/552; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, thk. Yusuf Ali Bedyavî, 1/129; İbn Âtiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, 1/207-208.

⁶⁴ el-Mürselat 77/29-30.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 6/289.

⁶⁶ İbn Ebî Meryem, *el-Mudâh fi vücihi'l-kırâat*, thk. Abdurrahîm et-Târhûni, 808.

⁶⁷ Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Attâr, 1/120.

Âyette geçen fiil, ister emir isterse mâzî vezin olarak ele alınsın anlamında fark olmasa da inşa-ihbar yönünde fark olacağı kesindir. Zira anlamından da anlaşıldığı gibi birincisinde/emir “إِنطَلَقُوا” fiilinde “emir/buyruk” anlamı mevcutken (yol alın), ikincisinde/mâzî veznindeki “انطلقوا” geçmiş olayı hikâye etmek/anlatmak vardır.

Buna göre âyetin genel anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Fiil Mushaf’ta geldiği gibi emir olarak dikkate alındığında âyetin anlamı:

“... üç bölüklü bir gölgeye⁶⁸ doğru **yol alın**...” şeklinde olurken, söz konusu fiili mâzî vezninde alındığında ise âyetin anlamı:

“... üç bölüklü bir gölgeye doğru **yol almışlardı**...” şeklinde olmaktadır.

Burada, ilk kıraate göre fiilin karşılamış olduğu anlam; “**yol alın**” şeklindeki emrivaki bir yorum iken, ikinci kıraate göre ise; “**yol almışlardı**” şeklinde geçmiş zamanı hikâye eden bir yorum meydana gelmiştir.

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁶⁹

5. Emir Fiilin, Muzâri Fiil Anlamında Kullanılması

Emir fiilin, muzâri anlamında kullanılmasına dair 4 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

مِنْهُمْ أَنْ أَمْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى الْهَيْكَلِ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُّ {وَإِنطَلَقَ الْمَلَأُ

“Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar: Haydi yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta direnin! İşte (sizden) istenen budur.”⁷⁰

"İşte (sizden) istenen budur." diye çevrilen âyetin sonunda aktarılan sözleriyle müşriklerin neyi kastettikleri hususunda yapılan yorumlardan bazıları şöyledir:

Âyette geçen ve “Haydi yürüyün!” şeklinde anlamlandırılan, “أَنْ أَمْشُوا” ke-

⁶⁸ Zemahşerî, "üç bölüklü gölge" cehennem yakıtlarının çıkardığı, üçe ayrılmış yoğun duman olduğunu söylemiştir (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 6/289; ayrıca bk. Taberî, *Câmi'ul-beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 29/146).

⁶⁹ Bk. el-Bakara, 2/25, 2/125; el-İsrâ, 17/93, 17/101; es-Saffat, 37/18; Füssilet, 41/6.

⁷⁰ Sad 38/6.

limesi, Mushaf'ta emir fiil sığısıyla/vezniyle gelmiştir. Zemahşerî tefsirinde, söz konusu olan fiil, Abdullah b. Mes'ûd tarafından muzâri fiil olarak “يَمْتُونُ” şeklinde okunduğunu belirtmiştir.⁷¹

Bu durumda âyetin anlamı her iki fiil veznine göre şu şekilde olmaktadır.

Âyette gelen fiil, Mushaf'ta olduğu gibi ele alındığında âyetin anlamı:

“...Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar: **Haydi yürüyün!**...” şeklinde olurken, muzâri fiil vezin olarak ele alındığında ise âyetin anlamı:

“...Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar ve **yürüdüler!**...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, “امشوا” fiiline yukarıdaki anlamlardan farklı bir anlam daha vermiştir. O da, “toplanın, çoğalın” şeklindedir. Arapların şu sözlerini de şahit olarak îrâd etmiştir; “مشت المرأة” dediklerinde bu, “Kadın çokça doğurdu.” anlamına gelmektedir. Nitekim Araplar, bundan dolayı koyunlara “الماشية” ismini vermişler. Peygamber (s.a.v.) de bir hadisinde: “صُمُوا مَوَاشِكُمْ حَتَّى تَذْهَبَ فَحِمَةُ الْعِشَاءِ/Gecenin karanlığı gidene kadar koyunlarınızı bir arada tutun.” demiştir. Bu durumda âyetin anlamı:

“... Haydi, toplanın bir araya gelin, çoğalın...” demektir.⁷²

İlk kıraate göre, “**Haydi yürüyün.**” şeklinde inşa/emir anlamı mevcutken, ikinci kıraate göre, “**Yürüdüler.**” veya “**toplandılar, çoğaldılar**” şeklinde haber anlamı vardır. Dolayısıyla her iki kıraat/vezin arasında haber-inşa bakımından farklılık mevcuttur.

Örnek: II.

تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ { قَالُوا

“Allah’a yemin ederek şöyle dediler: Gece baskınıyla onu ve ehlini yok edelim.”⁷³

Yukarıda geçen âyette gelen ve “Allah’a ant içerek aralarında şöyle konuştular.” şeklinde tefsir edilen “قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ” cümlesinde bulunan “تَقَاسَمُوا”

⁷¹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, V/244.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 5/244.

⁷³ en-Neml 27/49.

kelimesi, emir bir fiil vezin olabileceği gibi, muzâri bir fiil vezin de olması ihtimal dâhilindedir.⁷⁴

Âyette geçen “تَقَاسَمُوا” kelimesi, ister emir fiil olarak isterse de muzâri fiil olarak gelsin تَقَاسَمُوا - تَقَاسَمُ - تَقَاسَمُ babından olup; “paylaşmak, parçalanmak, parça parça olmak, paylaşmak, bölüşmek, bölüştürülmek, pay edilmek, ortaklaşa yapmak, birbiriyle yeminleşmek, karşılıklı ant içmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁵ Nitekim Semîn el-Halebî (öl. 756/1355), bu anlamlara temas ederek, Kur’ân’dan bazı âyetleri⁷⁶ örnek olarak sunmuştur.⁷⁷

Buna göre âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Âyette geçen “تَقَاسَمُوا” kelimesi, emir fiil olarak ele alındığında âyetin anlamı: “... Dedikler ki, **Allah’a kasem edin, ant için...**” şeklinde olurken, söz konusu olan kelime muzâri fiil vezninde ele alındığında ise anlam:

“... **Allah’a ant içerek** aralarında şöyle konuştular...” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi, birinci kıraatte inşa/emir anlamı mevcut iken, ikinci kıraatte ise haber anlamı vardır. Dolayısıyla iki kıraat/vezin arasında, haber-inşa yönünde farklılık bulunmaktadır.

Zemahşerî, âyette geçen “لَنَبِيتَنَّهُ وَأَهْلَهُ”/Gece baskınıyla onu ve ailesini öldürelim.” anlamındaki cümlede bulunan “البيات” kelimesini, “Gece vaktinde ansızın düşmana saldırmak, baskın yapmak/düşmanı gafil yakalamak” şeklinde tefsir etmiştir. Daha sonra şu izahları yapmıştır: “İskender’e, düşmana ansızın gece baskını tavsiye/işaret edildiğinde o, bu tür baskın kralların şanına yakışan bir şey olmadığını ve bunun zaferi çalmak/hırsızlık yaparak zaferi elde etmek olduğunu.” söyleyerek kabul etmemiştir.⁷⁸

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁷⁹

Sonuç

Bu kısa çalışmanın neticesinde aşağıdaki tespitlere ulaşılmıştır:

Arap dili, manaya delâleti açısından zengin bir dildir. Bu nedenle, aynı

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/460.

⁷⁵ Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Attâr, 6/2010; Semîn el-Halebî, *Umdetu’l-huffâz*, thk. Muhammed Basil ‘Uyunu’s-Sud, 3/307-308.

⁷⁶ Meselâ, el-Mâide, 5/3; el-Arâf, 7/21; el-Hicr, 15/90; ez-Zariyat, 51/4, âyetler sayılabilir.

⁷⁷ Semîn el-Halebî, *Umdetu’l-huffâz*, thk. Muhammed Basil ‘Uyunu’s-Sud, 2I/307-308.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu’avid, 4/460.

⁷⁹ Bk. el-Bakara, 2/246; Tâhâ, 20/32.

kök harflerden oluşan bir kelime, birden fazla anlama delâlet edebilir. Yani kelimelerin lâfzî değişimine paralel olarak, anlamlarında da değişiklik olabilir. Sunduğumuz örneklerde kıraatlerin neden olduğu vezin farklılıkları âyetlerin anlamını etkilemiş ve âyetlerin anlamında bir zenginlik meydana getirmiştir.

Özellikle âlimlerin ihtilaf ettikleri bazı Kur'ân lafızlarının farklı vecihleri, tefsir yönünden göz ardı edilemeyecek bir zenginlik ve birikim kaynağı olmuştur. Bu muhtelif vecihlerden bazıları da şu şekilde olmuştur; kimi kurra bir fiili ihbar veya inşa sığasında kimisi de bunun tersini okumuştur. Bu bağlamda: Mazi yerine emir, emir yerine mazi; emir yerine muzâri, muzâri yerine emir; hakeza mazi, muzâri ve nehiy de bu minval üzerine birbirlerinin yerinde kullanılmıştır.

Fiil ihbar yani mazi veya muzâri şeklinde kıraat edildiğinde ihbar anlamını ifade ettiği halde, emir veya nehiy sığası okuyuşunda inşa anlamını ifade etmiştir. İhbar bildiren fiil veznin inşa veznin anlamında kullanılması, cümledeki anlamı daha da pekiştirip kuvvetlendirmiştir. Örneğin, 'وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ' ibaresi, aslında emir manasına gelen bir haberdur. Cümlenin manası haber olarak 'boşanmış kadınlar beklerler' olmayıp, asıl manası 'boşanmış kadınlar beklesinler' demektir. Dolayısıyla inşa bildiren emir vezni, burada özellikle emrin tekidi ve pekiştirilmesi için haber şeklinde verilmiştir. Diğer taraftan emir fiilinin ihbar şeklinde gelmesi emre bağlı kalınarak hızlı bir şekilde gereğinin yapılmasının vacip ve gerekli olduğunu bildirmek içindir.

Kaynakça

- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1982.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Attâr, 7 Cilt. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhtâ*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübil 'İlmiyye, 1993.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Me'âni'l-kıraat*. Thk. 'İyd Mustafâ Derviş & 'Avd b. Hamd el-Kavzî. 3 Cilt. Riyâd: y.y., 1991.

- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el- 'Absî. *Me'âni'l-Kur'an*. 6 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1984.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-ma'âni ve'l-beyân ve'l-bedi'*. Kâhire: Matba'atü medreseti vâlideti Abbâs Pâşa el-Evvel, 1905.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib b. Atıyye el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*. Thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Meryem, Ebû Abdullah Nasr b. Ali b. Muhammed. *el-Mudâh f i vücihi'l-kıraati ve 'ilelihâ*. Thk. Abdurrahîn et-Târhünî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabıyye, 1971.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah el-Huseyin b. Ahmed b. Hamdan. *el-Hücce fi'l-kıraati's-seb'a*. thk. Abdul'all Sâlim el-Mükrrem, Beyrut: Dârü's-Şürük, 1979.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetu'l-kıraat*. Thk. Sa'id el-Efgânî, Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 1997.
- Karaman, Hayrettin vd, *Kur'an Yolu Meâlî*, 7 Cilt. Ankara: y.y. 2013.
- Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfi, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: y.y. 1993.
- Kişk, Abdulhamîd. *fi Rihâbi't-tefsîr*. 30 Cilt. Mısır: el-Mektebû'l-Mısıriyyi'l-Hadis, ts
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîmb. Hevâzin b. Abdilmelik. *Le'tâifu'l-işârât*. Thk. İbrâhim Besyuni, 3 Cilt. Mısır: İdâretu't-Turâs, 3. Basım, 2000.
- Mağribî, İbn Yakûb. *Mevâhibu'l-Fettâh fi şerhi Telhîşi'l-Miftâh*, Bulâk: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1318.
- Mahlûf, Hasaneyn Muhammed. *Şafvetü'l-beyân li me'âni'l-Kur'an*. Ebudabî: y.y., 1401/1981.

- Mazharî, Kâdî Muhammed Senâullâh el-Osmânî el-Hayfî. *Tefsîrül-Mazharî*. Thk. Ahmed 'İzzev 'Înâye, 10 Cilt. Beyrut: İhyâ't-Turâsî'l- 'Arabî, 1425/2004.
- Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî. *Tefsîru'n-Nesefî*: Medâriku't-tenzîl ve haqâiku't-te'vîl. Thk. Yusuf Ali Bedyavî, 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Hızlân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 24 Nisan 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/hızlan#1>.
- Sekkâkî, İbn Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l- 'ulûm*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l- 'İlmiyye, 1987.
- Semîn, Ahmed b. Yusuf b. Abduddâim el-Halebî. *Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l elfâz*. Thk. Muhammed Basil 'Uyûnu's-Sud, 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1996.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî 'ulûmi'l- 'Kur'ân*. Thk. Merkezü'd-Dirasatî'l- 'Kur'âniyye, 7Cilt. Medîne: Mücemma 'ü'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Mushafîş-Şerif, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi 'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l- 'Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. B. y., Dârü'l-Hicir, 1422/2001.
- Tabersî, Ebu Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasan b. el-Fazl et-Tabersî. *Mecma 'ul-beyân li- 'ulûmi'l- 'Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Murteḍâ, 1427/2006.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *el-Muṭavvel 'alâ't-Telhîş*. B.y., Maṭba'a-i Âmire, 1309.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîru'l-keşşâf 'an haqâiki gawâmidî't-tenzîl ve 'uyuni'l-eḳâvîli fî vucubî't-te'vîl*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcud & Ali Muhammed Mu'avid, 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Abikân, 1998.
- Zemahşerî, *el-Enmûzec fî'n-naḥv*. Thk. Sâmi b. Hamd el-Mansûr. B.y.: y.y., 1420/1999.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'ulûmi'l- 'Kur'ân*. Thk. Yusuf Abdurrahman vd. 4 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Me'ârife, 1410/1990.